

Jasur TURDIYEV,
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: jasurturdiyev46@gmail.com

NamMQI dotsenti, f.f.n N.Shaydullayev taqrizi asosida

SOPOLLI MADANIYATI ANTROPOLOGIK TADQIQOTLAR TARIXSHUNOSLIGI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Sopolli madaniyati yodgorliklarida mustaqillikkacha hamda mustaqillikdan keyingi yillarda mahalliy, O'zbek-Olmon, O'zbek-Fransuz xalqaro ekspeditsiyalari tomonidan o'tkazilgan arxeologik dala tadqiqotlar ishlari natijasida topilgan paleoantropologik manbalarni tadqiq qilish jarayonida aniqlangan ularning etnik, jismoniy va biologik xususiyatlari, skeletdagi kasalliklar, aholi turmush darajasi, paleodemografiyasi, qabrlar bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar tarixi va ularda qo'llanilgan antropologik usullar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Kraniologiya, ostemiyelit, paleoantropologiya, osteometriya, osteoporoz, irq, katakomba, dolixokran, jinsiy dimorfizm, anomaliya, osteologiya.

HISTORY OF ANTHROPOLOGICAL RESEARCH ON SAPALLI CULTURE

Annotation

This article describes the ethnic, physical and biological characteristics, skeletal diseases, standard of living of the population, paleodemography, the history of research on graves, and the anthropological methods used in them, determined during the study of paleoanthropological sources found in the monuments of the Sapalli culture as a result of archaeological field research conducted by local, Uzbek-German, and Uzbek-French international expeditions in the years before and after independence.

Key words: Craniology, ostemielitis, Paleoanthropology, osteometry, osteoporosis, race, catacomb, dolichocran, sexual dimorphism, anomaly, osteology.

ИСТОРИЯ АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ КУЛЬТУРА САПАЛЛИ

Аннотация

В статье рассматриваются этнические, физические и биологические особенности населения культуры Сапалли, а также костные останки, которые были выявлены в ходе изучения палеоантропологических источников, обнаруженных в памятниках культуры Сапалли в результате полевых археологических исследований, проведенных местными, Узбекско-германские и узбекско-французские международные экспедиции в годы до и после независимости. Описана история исследований болезней, уровня жизни, палеодемографии и антропологические методы, использованные в них.

Ключевые слова: Краниология, остемиелит, палеоантропология, остеометрия, остеопороз, раса, катакомбы, долихокран, половой диморфизм, аномалия, остеология.]

Kirish. Shimoliy Baqtriya hududida eramizdan avvalgi 2-ming yillikning dastlabki choragida yangi sivilizatsiya o'choqlaridan biri paydo bo'ladi. Baqtriyaning bronza davri aholining o'troq urbanistik xususiyatlarini o'zida namoyon etuvchi mazkur madaniyat A.Asqarov[2] tomonidan Sopolli madaniyati nomi bilan fanga kiritilib, olim tomonidan Sopolli aholisini o'troq turmush tarzida yashovchi sun'iy sug'orma dehqonchilikka asoslangan jamoa vakillari ekanligi ko'rsatilib, ular tomonidan yaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatga ega manzilgohlar o'rganilgan. T.Shirinov[4] Jarqo'ton yodgorligi asosida qadimgi shaharsozlik madaniyati belgilari mavjudligini aniqlagan bo'lsa, arxeolog Sh.Shaydullayev[18] Sopolli madaniyati yodgorliklarida olib borilgan ko'p yillik tadqiqotlar natijalarini umumlashtirgan holda, o'zbek davlarchiligi belgilarining ilk paydo bo'lishini bronza davri yodgorliklari bilan bog'laydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sopolli madaniyatining qabr va dafn marosim masalalari ko'pgina arxeolog olimlar tomonidan o'rganilgan. Ulardan B.Abdullayev, V.Ionesov, N.Avanesova, M.Taufel kabilar qabriston qismidan ko'pgina qabrlar ochib, ularni ilmiy-arxeologik nuqtai-nazardan tadqiq etdilar. Qo'lga kiritilgan paleoantropologik manbalarni esa antropolog olimlardan Y.Zezenkova, T.Xodjayov, X.Xalilov, S.Mustafayulov, X.Sarmiento-Bendezu kabilar turli antropologik usullar yordamida tadqiq etdilar.

Ma'lumki, Sopollitepa yodgorligi bronza davri me'morchiligining nodir durdonasi sanalib, o'zida to'liq geometrik modullashgan belgilarni namoyon etib, 82x82 metr o'lchamga ega inshoot sanaladi. Manzilgoh 1968-yilda aniqlangan va O'zbekiston Fanlar Akademiyasi arxeologiya instituti tomonidan 1969-yildan 1974-yilgacha akademik, arxeolog

A.Asqarov tomonidan to'liq o'rganilgan[2]. A.Asqarovning ta'kidlashicha, Sopollitepa aholisi bir qancha katta patriarxal oilalardan tashkil topgan qarindoshlikka asoslangan patriarxal boshqaruvidagi qabila jamoasidir[1].

Yodgorlikning qabrlari haqida so'z yuritadigan bo'lsak, Sopollitepada vafot etganlar alohida qabristonga emas, balki yodgorlik me'moriy qismiga dafn etilgan. Sopollitepaning 1-29 qabrlari skeletlarining yoshi va jinsini antropolog V.Y.Zezenkova, 30-138 qabrlar skeletlari haqida ma'lumotlar esa T.K.Xodjayov tomonidan aniqlangan, antropologik taxlil qilingan. Deyarli barcha qabrlar yaxshi holatda saqlangan bo'lib, ko'pchilik qabrlarga turli xil qimmatli buyumlar qo'yilgan. Buyumlarning katta qismi sopol buyumlaridan tashkil topgan. Qabrlarda metal, tosh, teri, yog'och, somon va qamishdan yasalgan buyumlar uchraydi[1].

Tuzilishiga ko'ra qabrlar, yorma(podboy), katakomba(ayvonli lahad) va chuqur-o'ra(yama) turdagi qabrlar mavjud. Shuningdek, ba'zi vafot etganlar katta idishlarga hamda devor ichiga dafn etilgan. Yosh bolalar qabrlari katta yoshdagi odamlar qabridan kuzatuv buyumlarning bo'lmisligi va ularning boshi doim bir yo'nalishga qaratilmaganligi bilan farq qiladi[1, b. 42].

Yodgorlikni qazish davomida jami 138 ta qabr(147 dona skelet) ochilgan bo'lib, shulardan 125 ta qabrga bir nafardan odam dafn etilgan bo'lsa, 13 tasi jamoaviy qabrlar hisoblanadi. Dafn etilganlarning 104 tasi katta yoshdagi, 7 tasi o'spirin, 47 nafari 10 yoshgacha bo'lganlarni tashkil etadi. 4 dona qabrga faqatgina hayvon suyaklari qo'yilgan va 6 ta qabr kenotaf qabrlardir. 90 % dan ortiq qabrlar juda yaxshi saqlangan, jasad skeletlari anatomik to'g'ri saqlangan. Faqatgina 4 dona qabr (38, 75, 121, 134)da anatomik holat buzilgan[2].

Suyakdagi kasalliklarni tekshirish davomida 157 ta skeletdan kam sonli suyak kasalliklarini aniqlanishi, Sopollitepa aholisida suyak bilan bog'liq xastaliklar nisbatan kam bo'lganini ko'rsatadi [13, b. 95]. Shuningdek, sopollitepaliklar demografik holati ham o'rganilgan. Paleodemografik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Sopollitepa aholisi o'rtasida tug'ilish soni kam bo'lgan. Umumiy Sopollitepa aholisi o'rtacha yashash davri 22,9 yilni tashkil etgan. Shundan, o'rtacha umr ko'rish erkaklarda 35, ayollarda 34 yoshni tashkil etgan [13]. Sopollitepada yosh bolalar o'limi (37%), Jarqo'tonda 28,5 % ni tashkil etadi. Bu degani har uch yosh boladan biri vafot etganini ko'rsatadi [8].

Yuqorida bayon etilganidek, 70-yillar boshida Sopollitepa paleoantropologik manbalari antropolog T.Xodjayov tomonidan to'liq jismoniy va biologik xususiyatlari o'rganildi. Albatta, Sopollitepa antropologik manbalari mintqa etnik va etno-genetik munosabatlaridagi jumboqlarni hal qilishda o'ziga xos ahamiyatga ega, ammo bu katta hududni egallagan qadimgi Baqtriya, qolaversa, Markaziy Osiyo hududi bronza davri aholisi bilan bog'liq o'z yechimini kutayotgan savollarga to'liq javob bera olmasligi tayin. Bu borada qadimgi Bo'stonsoyning chap qirg'og'ida joylashgan Jarqo'ton yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlarning ahamiyati kattadir. Yodgorlik 100 gektar maydondan ortiq hududni egallaydi. Yodgorlik 1973-yilning bahorida Sh.Pidayev va V.Pilipko tomonidan topiladi. Manzilgoh 1973-yilda akademik A.Asqarov tomonidan ilk marotaba o'rganila boshlangan. 1974-yilga kelib A.Asqarov qadimgi Bo'stonsoyning chap qirg'og'idagi Bo'ston 1, 2, 3, 5 qabristonlari va Bo'ston 4 manzilgohini topdi. Shunday qilib, SHERobod vohasida markazi Sopollitepa bo'lgan O'lanbuloqsoy va markaziy manzilgohi Jarqo'ton bo'lgan Bo'stonsoy yodgorliklar majmui topildi [2].

Natijalar va muhokama. 1973-1977 – yillar davomida olib borilgan qazishmalarda 719 ta qabrdan 673 ta skelet topilgan. Ammo osteometrik o'lchov uchun ta'mirlanib yaroqli holga keltirilgan faqatgina 104 ta induvid ustida o'lchov amaliyotlari o'tkazish imkoni bo'ldi. Shulardan 53 tasi erkak, 51 tasi ayol skeletlaridir [14]. 70-yillar oxirida topilgan moddiy manbalar izchil taxliliga asoslanib, so'nggi Jarqo'ton bosqichi Ko'zali va Molali bosqichlariga ajratildi. Topilgan qabrlar ham stratigrafik jihatdan Jarqo'ton, Ko'zali va Molali bosqichlariga ajratiladi [5].

Yuqoridagi dalillar asosida Jarqo'ton yodgorligi qabriston qismi 3 ta xronologik bosqichlarga ajratildi va ularning moddiy topilmalari hamda dafn etish odatlariga ko'ra, qabrlarni Sopolli madaniyatining yuqoridagi 3 ta bosqichiga tegishliligi aniqlanadi [3].

1973-1977-yillarda ochilgan Jarqo'ton 4A qabristoni skeletlari T.Xodjayov va X.Xalilov tomonidan o'rganilib, jarqo'tonliklarning O'rtayer dengizi irqiga oidligi aniqlangan. Skeletlarning yoshini va jinsini aniqlashda "X-kvadrat" [12] usulidan foydalanildi. Olib borilgan tadqiqot davomida Jarqo'ton qabristoni kraniologik manbalari Markaziy Osiyoning turli hududlaridan topilgan paleoantropologik manbalar bilan taqqoslandi: Xarappa, Timargarxa, Sarayxola, Tepe-Gissar, Sialk, Xasanlu, Al-Ubayd, Iyerixon (Tell-As-Sultan), Bibl, Ras-Shamra, Minet-El-Beyda, Karatash, Lchashen, Samtavro, Ginchi, Xryashevko va Yagodno (Srub madaniyati), Qozog'iston hududi Andronovo madaniyati, Ko'kcha-3, Kara-depe, Altin-depe, Geoksur, Ilk Tulxor, Tigrovaya Balka va Makoni-Mor, Sopollitepa [8].

Keyingi yillarda, ya'ni 1882-yillardan 90-yillar boshiga qadar Jarqo'ton yodgorligida V.Ionesov tomonidan ko'plab qabrlar ochiladi va paleoantropologik manbalar S.Mustafakulov tomonidan o'rganiladi. Xususan, 1982-yildan 1986-yilgacha Jarqo'ton 4V qabristonidan umumiy 128 ta qabr ochilgan. 1987-yilda Jarqo'ton 4V hududida 62 ta qabr (№129-190-qabrlar) topildi. Shulardan 24 tasi yorma, 8 tasi chuqur(yama) shaklidagi qabrlardir. Antropologik tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, 28 skelet balog'at yoshdagilarga, 3 ta o'spirin va 2 tasi yosh bolalarga tegishli. [10, b. 8]. Xullas, mustaqillikkacha bo'lgan davrda Jarqo'tonning 22 hududidan qabr aniqlangan. Shu bois topografik va xronologik xususiyatiga ko'ra ushbu hududlar ikkiga ajratildi: manzilgoh ichidagi qabristonlar (4, 5, 12-tepaliklar) va alohida ajratilgan qabristonlar (Jarqo'ton 1, 2, 3A, 3B, 3V, 3G, 3D, 3E, 3J, 3Z, 3I, 3K, 4A, 4B, 4V, 4G, 5, 6, 7). Manzilgoh ya'ni turar-joy

hududlaridan 70 dan ortiq qabrlar topilgan. Jarqo'ton ishlab chiqarish va diniy obyektlaridan qabrlar topilmagan. Jarqo'ton 4A qabristoni 1974-1977-yillar, Jarqo'ton 4V 1985-1988-yillar davomida to'liq ochildi. 1988-1990-yillar qazishma ishlari Jarqo'ton 1, 2, 3A, 3B, 3D, 3E, 4B, 5, 6, 7 hududida olib borildi.

1993-yili O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Arxeologiya instituti bilan Germaniya Arxeologiya markazi o'rtasida ilmiy hamkorlik to'g'risidagi shartnoma asosida Surxondaryo viloyati hududida arxeologik tadqiqot ishlari amalga oshirila boshlandi [15]. 1994-yildan boshlab Jarqo'ton yodgorligida O'zbek-Olmon xalqaro ekspeditsiyasi arxeologik tadqiqot ishlari boshladi. 1995-yilda ekspeditsiya Jarqo'ton yodgorligining ark, ibodatxona, 4, 8-tepaliklarida va Jarqo'ton 3 qabristoni hududlarida qazishma ishlari amalga oshirib, Jarqo'ton 3 qabristonidan 5 ta qabr ochildi.

1996-yilda ham yodgorlikning boshqa qismlari bilan bir qatorda Jarqo'ton 3 qabristoni va 4-tepalikda qazishma ishlari olib borildi. Jarqo'ton 3 qabrlari nemis arxeologi M.Toyfer tomonidan ochilib, turli saqlanish holatidagi 16 ta qabr topildi. Qabrlar Jarqo'ton yodgorligining barcha davrlariga oid ekanligi aniqlangan. 4-tepalik me'moriy qismidan 3 ta qabr topiladi.

Umuman olib qaraganda, O'zbek-Olmon ekspeditsiyasi asosan e'tiborni yodgorlik topografik xususiyati va me'moriy qismlari ayniqsa, ibodatxonaga qaratib, arxeologik tadqiqotlar doirasida cheklanadi. To'g'ri, 1995-2000 yillar O'zbek-Olmon ekspeditsiyasi davomida Jarqo'ton 3 qabristonidan 64 ta qabr ochildi, ammo mazkur qabrlarga faqatgina arxeologik yondashilib, paleoantropologik manbalar yetarlicha o'rganilmasdan, skeletlarning faqatgina jinsi va qisman yoshini aniqlash bilan cheklanadi.

2007-yida O'zbek-Fransuz xalqaro qo'shma arxeologik ekspeditsiyasi Jarqo'ton yodgorligi qabriston qismida tadqiqot ishlari boshladi va ayni shu yili Jarqo'ton 3 qabristonida 10 ta qabr ochildi. O'zbek-Fransuz ekspeditsiyasida qabrlarni qazishda 2x2 metr o'lchamli subkvadratli mikrostratigrafiya usuli qo'llaniladi [11]. Keyingi mavsumda yana 15 ta qabr (№1006-1021 qabrlar) ochildi [20]. 2007-2008 yillar topilgan paleoantropologik manbalar J.Bendezu-Sarmiento va M.Cervel tomonidan o'rganilgan. Skeletlarni jinsini aniqlashda Bruzek, Ubelaker, Morres va DPS usullaridan foydalanilgan. Shmitt usulidan esa skeletlarni yoshini aniqlashda foydalanilgan. Jinsni aniqlashda o'lchovga yaroqsiz skeletlarni esa suyaklarni hali to'liq rivojlanmaganlik xususiyatiga tayanib Scheur va Blek metodlaridan foydalanilgan (№ 1008-qabr). Jarqo'ton yodgorligidagi mazkur ikki davlat o'rtasidagi xalqaro tadqiqot so'nggi marta 2023-yili o'tkazildi. O'n yil muddatli tanaffuzdan so'ng Jarqo'ton 3 qabristoni hududida ekspeditsiya tomonidan 1-shurfini materikkacha qazildi, hamda ushbu qazishma mavsumida maqola muallifi J. Turdiyev ham ishtirok etdi. Iyun oyida boshlangan qadqiqot davomida Jarqo'ton №3 (nekropol 3) tepaligidagi shurf № 1 qazishmasida 5 ta qabr (1071-1075) ochildi. Jarqo'ton yodgorligi janubiy yo'nalishi bo'ylab joylashgan Bo'ston yodgorliklari majmuasining bronza davri aholi turmush tarzini rekonstruksiya qilishda katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Xususan, qabriston qism sanalgan Bo'ston 6 Sopolli eramizdan avvalgi 2-ming yillikning ikkinchi yarmiga oiddir. Yodgorlikda 1990-yildan 2008-yilga qadar 14 dala qazishma mavsumi o'tkazilib, 6176 m kv maydonda arxeologik amaliyotlar o'tkazilgan. Qabristondagi qabrlar asosan podboy(yorma) usulda qazilgan. Tadqiqotlar davomida 500 dan ortiq turli saqlanish holatidagi imgumatsiya, yoqilgan, ramziy, soxta va kenotaf qabrlar, shuningdek, 8 ta yarim yerosti ko'rinishida xom g'ishtdan qurilgan krematsiya qurilmalari, 9 ta marosim uchun mo'ljallangan maydonlar, altar va gulxan qoldiqlari topildi.

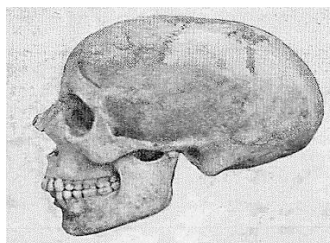
Xulosa. Sopolli madaniyati yodgorliklari – Sopollitepa, Jarqo'ton va Bo'ston paleoantropologik manbalari 70-yillar boshidan buyon tanaffuslar bilan hozirga qabar o'rganilib kelinmoqda. Mazkur manbalar Markaziy Osiyo bronza davri aholisi etnik masalalarini, tashqi qiyofa, demografiya, dafn marosimlari, aholining jismoniy va biologik xususiyatlarini, tibbiy belgilarini, migratsion jarayonlarning dinamikasini rekonstruksiya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo shu kunga qadar o'tkazilgan tadqiqotlarda inson induvidi qoldiqlari faqatgina o'lchovlarga asoslanib, ularning asosan irqiy mansubligi va

taksonomik belgilariga urg'u berilgan bo'lib, bronza davri aholisining ijtimoiy hayotda tutgan o'rni, uning tabiat, atrof-muhit, landshaft, inson faktori va uning moddiy ashyolar bilan bog'liqliligi, kunlik oziq-ovqat ratsioni, kasalliklari va jarohatlar asosida aholi hayot tarzini rekonstruktsiya qilinishiga yetarlicha e'tibor qaratilmagan. Kelgusi tadqiqotlarda esa mazkur madaniyat paleoantropologik manbalarini ham o'lchov usullari asosida, hamda biologik xususiyatlarini yangi laboratoriya taxlillari: izotop, DNK, C14 kabilar asosida o'rnatishga e'tibor qaratilishi,

qolaversa, hozirgi davrdagi Sopolli madaniyati hududida istiqomat qiluvchi aholini tashqi qiyofasini antropologik manbalar bilan taqqoslash orqali ham tadqiqot olib borish, skelet topilmalarini faqatgina jismoniy-tibbiy holatiga o'rganib emas, balki ularni yurtimiz tarixi, arxeologiya sohasiga muvofiqlashtirish, o'tmishdagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot, aholi kundalik turmush tarzi kabi masalalardagi muammolarni yechishga xizmat qilishini ta'minlashdan iborat.

ADABIYOTLAR

1. Аскарлов А. А. Сапаллитепа. – Ташкент, 1973
2. Аскарлов А. А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент, 1977.
3. Аскарлов А. А, Абдуллаев Б. Н. Джаркутан. Ташкент. «Фан». 1983.
4. Аскарлов А, Ширинов Т. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. -Самарканд. 1993.
5. Абдуллаев Б. Могильник Джаркутан. — ИМКУ, вып. 15, -Т., 1979.
6. Алексеев В.П, Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. -М. 1964.
7. Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. -М. 1966.
8. Алексеев В. П, Ходжайов Т, Халилов Х. Население верховьев Амударьи по данным палеоантропологии. -Т.,1984.
9. Зубов. А.А Одонтология. Методика антропологических исследований, -М., 1968.
10. Ионесов В. И. Некоторые данные о могильнике Джаркутан-4В. ИМКУ. вып 24. 1990.
11. Мустафулов С, Х. Бендесу-Сармиенто, А. Мухаммадиев, Ж. Люлье, Э. Люно. Отчет о проведении полевых исследований международной археологической экспедиции на памятнике Джаркутан в 2007 году. -Т., 2007.
12. Рокицкий П.Ф. Биологическая статистика, Минск, 1967.
13. Ходжайов Т.К. Антропологический состав населения эпохи бронзы Сапаллитепа. – Т., 1977.
14. Халилов Х. Материалы к остеологической характеристике населения ИМКУ. вып. 15. Ташкент. 1979.

1-rasm. Ayol bosh suyagi. 76-qabr.
(Ходжайов Т.К. Антропологический состав населения эпохи бронзы Сапаллитепа. – Т., 1977.)

2-rasm. Jarqo'ton 3 qabristoni. 1072-qabr. 2023-yilgi qazishma.
(Sh. Shaydullayev, J.Lhuiller. O'zbekiston - Fransiya xalqaro arxeologik ekspeditsiyasining 2023-yilda Surxondaryo viloyati Sherobod tumani Jarqo'ton yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar hisoboti. Termiz. 2024.)